

Ο «ΛΑΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ» ΣΕ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΜΕ ΤΟ ΛΑΟ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ Ή Η ΛΑΘΡΑΙΑ ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΑΠΟ ΕΚΕΙΝΗ ΤΟΥ ΠΙΣΤΟΥ

Αντώνης Μανιτάκης, καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου
στο Αριστοτέλειο Παν/μιο Θεσσαλονίκης

1. Η προαιρετική αναγραφή του θρησκειώματος στις ταυτότητες και η επανεξέταση των σχέσεων θρησκείας και πολιτικής

Το ζήτημα της προαιρετικής αναγραφής του θρησκειώματος στις ταυτότητες, μαζί με τις πολιτικές και θεσμικές προεκτάσεις του (την παρατεταμένη ένταση στις σχέσεις κυβέρνησης και ιεραρχίας, την έκδοση αποφάσεων από την Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων και από το Συμβούλιο της Επικρατείας, τη διοργάνωση συλλαλητηρίων, τη συλλογή υπογραφών για τη διενέργεια δημοψηφίσματος, τις αλληπάλληλες αντικυβερνητικές δηλώσεις του αρχιεπισκόπου κ.ά.), έκανε φανερό ότι η κρίση στις σχέσεις κράτους και Εκκλησίας δεν είναι συγκυριακές ούτε εφήμερες, αλλά διαρθρωτικές και αγγίζουν, πάντως, σημαντικές πτυχές της πολιτικής και κοινωνικής μας ζωής.

Όλα τα σημάδια δείχνουν, μεταξύ των άλλων, ότι οι σχέσεις θρησκείας και πολιτικής αναδιαμορφώνονται και ότι το θρησκευτικό βίωμα και οι εκκλησιαστικές εκφράσεις του αναζητούν και στην Ελλάδα και σε όλο σχεδόν τον κόσμο μια νέα θεσμική αναγνώριση από την κοινωνία και το κράτος ενόψει των τρομακτικών αλλαγών που συντελούνται στο πολιτισμικό και πολιτικό περιβάλλον. Μόνο που οι αναπροσαρμογές, αν και αναγκαίες, δεν είναι ούτε εύκολες ούτε γραμμικές. Είναι εξαιρετικά επίπονες, μακροχρόνιες, γεμάτες αντιφάσεις και προκαλούν αναπάντεχες αντιδράσεις ή σκοντάφτουν σε ανυπέρβλητα εμπόδια.

Το πιο αξιοσημείωτο πάντως είναι ότι στις χώρες με κοσμική και δημοκρατική εξουσία οι σχέσεις θρησκείας και πολιτικής, όσο και αν αναπροσαρμόζονται στα νέα δεδομένα, είναι αναγκασμένες να κινούνται και πάντως να μην αντιστρατεύονται τα κανονιστικά πρότυπα ούτε να περιφρονούν τα θεσμικά πλαίσια μέσα στα οποία διαμορφώθηκαν και διαχωρίστηκαν η μία από την άλλη.

Σε ό,τι αφορά ειδικά την Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος και τις θέσεις που παίρνει ο αρχιεπίσκοπος κ. Χριστόδουλος από τότε που εξελέγη, θα πρέπει κανείς να παρατηρήσει δύο πράγματα: πρώτον, ότι οι θέσεις του περιφρονούν θεμελιώδεις αρχές του συνταγματικού κράτους και της δημοκρατίας και αρνούνται τις καταστατικές σε μια

δημοκρατική κοινωνία σχέσεις εκκλησιαστικής και πολιτικής εξουσίας. Δεύτερον, ότι η θρησκευτική συνείδηση ή πίστη ως στοιχείο προσδιοριστικό μιας συλλογικής θρησκευτικής ταυτότητας, όπως είναι η ελληνο-ορθόδοξη, δεν είναι δυνατόν, πλέον, σε μια ανοικτή πλουραλιστική κοινωνία και σε ένα πλουραλιστικό κράτος, που συμμετέχει στη δημιουργία μιας υπερεθνικής πολιτικής ενότητας, όπως είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση, να λειτουργεί ως στοιχείο προσδιοριστικό της εθνικής ταυτότητας ενός λαού, αλλά *μόνον ως στοιχείο προσδιοριστικό της συλλογικής πολιτισμικής ταυτότητάς του*. Τα δύο αυτά ιστορικά δεδομένα φαίνεται να αγνοεί η ιεραρχία, η οποία διεξάγει έναν αγώνα οπισθοφυλακής, εκμεταλλευόμενη με επιχειρήματα σκουριασμένα μια εξαιρετικά ευνοϊκή για τις Εκκλησίες και τη θρησκεία ιστορική περίοδο.

2. Τα αυτονόητα ή οι θεσμικές συνέπειες του διαχωρισμού της θρησκείας από την πολιτική. Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός συνταγματικού, «κοσμικού κράτους»

Η χειραφέτηση ή αυτονόμηση της εκκλησιαστικής από την πολιτική εξουσία, με τη δύση του μεσαίωνα, μετά από επαναστατικές διαδικασίες, είχε σαν συνέπεια τη διάκριση της θρησκείας από την πολιτική και την εμφάνιση και πρόσληψή τους ως πρακτικές και δικαιοδοσίες *διακριτές και διαφορετικές*. Η Εκκλησία απαγκιστρώθηκε από την κρατική εξουσία και παραιτήθηκε από την αξίωση να ασκεί εξουσία κοσμική και να αναμειγνύεται στις δημόσιες υποθέσεις –και αυτό αφορά κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, το χώρο της Ευρώπης–, ενώ η κρατική εξουσία οικοδομήθηκε και άρχισε να αντλεί τη νομιμοποίησή της από την θέληση των ανθρώπων και όχι του Θεού.

Ο διαχωρισμός της εκκλησιαστικής από την πολιτική εξουσία οδήγησε και σε μια διαφορετική αναπαράσταση των σχέσεων θρησκείας και πολιτικής: η πρώτη, ως έκφραση της ατομικής συνείδησης και της πίστης, εγκαταστάθηκε συμβολικά στη σφαίρα την προσωπική του ατόμου και στην ιδιωτική της κοινωνίας. Αντιμετωπίστηκε *ως υπόθεση κυρίως ιδιωτική ή εσωτερική του προσώπου*. Η δεύτερη περιορίστηκε στο χώρο της κρατικής εξουσίας και στη *διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων*, χωρίς τυπική δυνατότητα εισδοχής στον ιδιωτικό ή συνειδησιακό χώρο των ατόμων, από τον οποίο αποχωρίστηκε θεσμικά.

Η προηγούμενη διάκριση αντανakλά και αναπαράγει το διπλασιασμό της «αστικής» κοινωνίας σε ιδιωτική και δημόσια και τη θεώρηση των κοινωνικών σχέσεων μέσα από το συμβολικό όσο και πραγματικό πρίσμα της δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας. Πρόκειται για μια συμβολική αναπαράσταση της κοινωνίας, που έχει όμως πραγματικές συνέπειες και λειτουργεί συστατικά για την ίδια με καθολική ισχύ. Ισχύει και καταλαμβάνει όλα τα δημοκρατικά πολιτεύματα και όλες, χωρίς εξαίρεση, τις κοινωνίες της αγοράς. Βρίσκει την ολοκληρωμένη πολιτική της μορφή στο εθνικό κράτος, το οποίο με τη συνταγματική του οργάνωση γεννήθηκε ως άρνηση του θεοκρατικού κράτους και των θεόπνευστων αυτοκρατοριών και μετεξελίχθηκε σε δημοκρατικό.

Το συνταγματικό κράτος εμφανίστηκε και σχεδιάστηκε ως ένα αυθεντικά «πολιτικό ή κοσμικό κράτος», ανεξίθρησκο και αδιάφορο για τις θρησκείες, ένα κράτος που δεν έχει και δεν του επιτρέπεται να έχει θρησκευτικές προτιμήσεις και κυρίως δεν στηρίζει ούτε νομιμοποιεί την εξουσία του σε υπερβατικές ή θείες δυνάμεις. Τη νομιμοποίησή του την αντλεί αποκλειστικά από «εγκόσμιες» ή συμβατικές κατασκευές, από «το έθνος» ή το «λαό». Οι πολίτες που το απαρτίζουν, αυτοί μπορούν ελεύθερα να θρησκεύονται, το κράτος όχι. Αποστολή ενός δημοκρατικού κράτους είναι η προαγωγή με τρόπο έμπρακτο αυτού που ενώνει τους ανθρώπους, τους πολίτες του, πέρα και ανεξάρτητα από αυτό που τους διακρίνει και τους επιτρέπει να έχουν διαφορετικές συνειδησιακές επιλογές και να ανήκουν σε διαφορετικές θρησκευτικές κοινότητες¹.

Κοινό γνώρισμα ενός συνταγματικού και δημοκρατικού κράτους είναι, κατά συνέπεια, η πλήρης «κοσμική» υποταγή της Εκκλησίας στο κράτος, με την έννοια της πλήρους αναγνώρισης από τις Εκκλησίες της αποκλειστικής αρμοδιότητάς του να ορίζει με νόμους και αποφάσεις τα του κόσμου τούτου, τα εγκόσμια, δηλαδή, πράγματα. Η Εκκλησία δεν νομιμοποιείται να αντιπαράθεται ως εξουσία στο κράτος. Υπάρχει μεν ως αρχή ή ως οργανωμένη κοινότητα εντός του κράτους, με καθορισμένη όμως δικαιοδοσία και πεδίο δράσης. Η πολιτική εξουσία από τη μεριά της απαγκιστρώνεται θεσμικά και συνταγματικά από κάθε εκκλησιαστική επίδραση. Το χειραφετημένο από την Εκκλησία κράτος κρατά μια στάση ουδετερότητας ή ίσης απόστασης απέναντι στις Εκκλησίες, διότι οφείλει να σέβεται και να εγγυάται κατ' ίσο τρόπο την ελευθερία της θρησκευτικής συνειδησης όλων των πιστών χωρίς διάκριση και χωρίς δυνατότητα παρέμβασης στην ελεύθερη διαμόρφωση και εκδήλωσή της².

Μια σημαντική συνέπεια των δημοκρατικών συνταγματικών εξαγγελιών είναι άρα ότι η πολιτική εξουσία νομιμοποιείται να διαχειρίζεται και να ρυθμίζει κυριαρχικά, με τη νομοθεσία της, όλα τα εγκόσμια θέματα, όλες τις κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων, χωρίς δυνατότητα θεσμικής παρέμβασης της Εκκλησίας, ενώ η τελευταία από τη μεριά της ρυθμίζει με δικούς της κανόνες και πράξεις χωρίς παρέμβαση της πολιτείας τα του «οίκου» της, τα των δογμάτων και τα της διοίκησής της. Η θρησκευτική σφαίρα διέπεται από το νόμο του Θεού και η κοσμική από το νόμο των ανθρώπων. Οι δύο διαφορετικές κατηγορίες κανόνων δεν επιτρέπεται να συγχέονται, διότι υπάγονται σε δύο διαφορετικά βασίλεια: το ένα στο βασίλειο το Θεού, το άλλο στο βασίλειο του Καίσαρα.

Τα «κοινά» (ή τις «δημόσιες υποθέσεις»), τα θέματα, δηλαδή, κοινού ή δημοσίου ενδιαφέροντος, ως ζητήματα της πολιτικής, τα διαχειρίζεται κατ' αποκλειστικότητα η πολιτική εξουσία με αποφάσεις και πράξεις του κράτους. Η Εκκλησία, ως ελεύθερη συνένωση πιστών προς κοινή λατρεία του Θεού, αναλαμβάνει να διαχειριστεί τα της λατρείας, τα της οργάνωσης και διοίκησης της Εκκλησίας και ό,τι έχει σχέση με την ηθική

1. Εκτενέστερα βλ. Αντώνης Μανιτάκης, *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το κράτος - έθνος στην σκιά των ταυτοτήτων*, Νεφέλη, 2000, σσ. 101 επ.

2. Για όλα αυτά την εξαιρετική μελέτη του Henri Pena-Ruiz, *Dieu et Marianne, Philosophie de la laïcité*, Presses Universitaires de France, 1999, σσ. 18-59, 106-204.

συμπεριφορά και τη συνείδηση των πιστών, την ηθική σχέση τους με τους άλλους και με τον Θεό. Η «πίστη» άρα στον Θεό αντιμετωπίζεται μέσα από αυτό το πλαίσιο κυρίως ως «ιδιωτική» ή προσωπική υπόθεση του καθένα, ενώ η λατρεία ως «συλλογική πρακτική» των συνενούμενων ιδιωτών-πιστών, *που συντελείται δημόσια*, χωρίς να μεταβάλλεται σε δημόσια υπόθεση αναζητεί έναν ενδιάμεσο χώρο μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας.

3. Η θεμελιώδης διάκριση του πιστού από τον πολίτη

Ο διαχωρισμός της δημόσιας από την ιδιωτική σφαίρα συμπλέει με έναν παράλληλο «διπλασιασμό» του ανθρώπου στις νεωτερικές κοινωνίες σε «δημόσιο» και «ιδιωτικό» πρόσωπο, σε «πολίτη» και «ιδιώτη» ή, όπως ορίζει το Σύνταγμά μας στο άρθρο 25 παρ. 1Σ, σε «άτομο και μέλος του κοινωνικού συνόλου»³. Ως ιδιώτης, ο άνθρωπος είναι φορέας μερικών βασικών δικαιωμάτων, που αφορούν το άτομό του, τη συνείδησή του, την ασφάλειά του, την προσωπική του ελευθερία ή τη ζωή του. Ως δημόσιο πρόσωπο ή πολίτης είναι φορέας πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, με βάση τα οποία μετέχει στα κοινά, στη διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης και αγωνίζεται να επηρεάσει την πολιτική εξουσία και να ικανοποιήσει δικαιώματα που αφορούν την κοινωνική του κυρίως υπόσταση, την εργασία του, την παιδεία του, την ασφάλισή του κ.λπ.

Το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας το έχει και το ασκεί καθένας ως άτομο ή άνθρωπος και συγκεκριμένα ως πιστός και όχι ως πολίτης. Η διάκριση μεταξύ «πιστού» και «πολίτη» είναι αναγκαία και αναπόφευκτη συνέπεια του συμβολικού διπλασιασμού της κοινωνικής πραγματικότητας σε «ιδιωτική» και «πολιτική» κοινωνία ή σε «πολιτικό κράτος» και «κοινωνία πολιτών». Η διάκριση είναι τόσο πραγματική και αποτελεσματική όσο και η διάκριση κράτους και κοινωνίας. Η θεωρητική της άρνηση ή αγνόησή της δεν είναι, απλώς, εξωπραγματική, ισοδυναμεί με άρνηση των φιλελεύθερων προταγμάτων και περικλείει σπέρματα ολοκληρωτισμού.

Ο τυπικός αυτός διαχωρισμός της θρησκείας από την πολιτική και της εκκλησιαστικής εξουσίας από την πολιτική λειτούργησε ως ένα σταθερό ιδεοτυπικό και κανονιστικό πρότυπο, με βάση το οποίο κτίστηκε η νεωτερική κοινωνία και το συνταγματικό κράτος. Απαντάται, σε ό, τι αφορά στη βασική σύλληψή του, σε όλες τις χώρες με συνταγματική δημοκρατική πολιτική εξουσία, στις χώρες δηλαδή που η εξουσία θεμελιώθηκε στη λαϊκή κυριαρχία.

Ακόμη και στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, όπου είχε απλωθεί η Βυζαντινή Αυτοκρατορία και είχε επικρατήσει μετά την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τη δημιουργία εθνικών κρατών η Ορθόδοξη Ανατολική του Χριστού θρησκεία, όπως ήταν η Ελλάδα, ακόμη και στις χώρες αυτές η θεμελιώδης διάκριση της θρησκείας από την πολιτική και της Εκκλησίας από την πολιτική εξουσία δεν τέθηκε υπό αμφισβήτηση.

3. Για τη διάκριση αυτή βλ. Αντ. Μανιτάκης, *Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων κατά το άρθρο 25, παρ. 1Σ. Η διάσπαση του ανθρώπου σε άτομο και μέλος του κοινωνικού συνόλου*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1981.

4. Η ελληνική ιδιοτυπία και η θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος μέσα στην πολιτεία

Από το θεμελιώδη αυτόν κανόνα δεν εξαιρείται άρα η Ελλάδα, όπως το αποδεικνύει εξάλλου η συνταγματική και εκκλησιαστική της ιστορία. Η ελληνική ιδιοτυπία έγκειται, απλώς, στο γεγονός ότι οι καταστατικές αρχές της πολιτείας δεν έγιναν, εξαιτίας της πρόσδεσης της Εκκλησίας στο κράτος, απολύτως κατανοητές από την ιεραρχία ούτε και αφομοιώθηκαν από τους πιστούς που ζούσαν μια συγκεχυμένη κατάσταση.

Μπορεί μεν η Εκκλησία των ορθόδοξων πιστών, που αποτελούσαν την τεράστια πλειοψηφία των κατοίκων της ελληνικής επικράτειας, να οργανώθηκε από το ίδιο το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος, ως Εκκλησία προσδεσμένη στο κράτος και εξοπλισμένη με κρατικά ή δημόσια προνόμια. Μπορεί η ίδια, η ορθόδοξη Εκκλησία, να ενστερνίστηκε κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα μετά από προτροπή και ώθηση της πολιτικής εξουσίας την εθνική αποστολή του κράτους και να μετατράπηκε σε Εκκλησία του ελληνικού έθνους⁴. Δεν έπαψε όμως, αν και Εκκλησία εθνική, οργανωμένη ως κρατικός θεσμός, να είναι, με βάση πάντα τη θεμελιακή διάκριση της θρησκείας από την πολιτική και της εκκλησιαστικής από την κοσμική εξουσία, μια Εκκλησία που δεν αναμειγνύεται στην πολιτική και δεν συμμετέχει στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας, που δεν ασκεί εξουσία ούτε ενδιαφέρεται γι' αυτήν ούτε παρεμβαίνει ως τέτοια στις κρατικές υποθέσεις.

Η ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος υπήρξε καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου και 20ού αιώνα μια Εκκλησία υποταγμένη στο κράτος και στην πολιτική εξουσία, που φρόντιζε, ωστόσο, να απέχει της πολιτικής και να τηρεί επιφανειακά στάση ουδέτερη απέναντι στον κομματικό ανταγωνισμό και στις πολιτικές αντιπαραθέσεις των πολιτικών παρατάξεων. Φίλα προσκείμενη στις συντηρητικές ή φιλοβασιλικές πολιτικές παρατάξεις –εξαιτίας κυρίως της Μεγάλης Ιδέας–, καθώς και στα εθνικόφρονα ή στα εμπορούμενα από εθνοκεντρική ιδεολογία κόμματα της Δεξιάς, απολάμβανε τα προνόμια που αποκόμιζε από τη θεομική πρόσδεσή της με το κράτος νομιμοποιώντας με το λόγο της και τις ευλογίες της τις «εθνικές» πολιτικές του κράτους και της εκάστοτε πολιτικής εξουσίας.

Ο κλήρος πάντως ήδη από την εποχή της εθνικής επανάστασης δεν πολιτευόταν, δεν σκέφτηκε ποτέ να διεκδικήσει π.χ. βουλευτικά αξιώματα ούτε να αναμειχθεί φανερά στις κομματικές αντιπαραθέσεις. Κρατούσε μια στάση πολιτικά ουδέτερη. Η Εκκλησία δεν είχε λόγο αντίθετο ή διαφορετικό της πολιτικής εξουσίας για τις κρατικές πολιτικές και μόνο για τις υποθέσεις που την ενδιέφεραν άμεσα ή άπτονταν της διοίκησης ή των περιουσιακών και εκκλησιαστικών θεμάτων διεκδικούσε ρύθμιση ευνοϊκή για την ίδια.

Το κράτος, αντίθετα, από την εποχή που καθιέρωσε με βασιλικό διάταγμα, το 1833, την αυτόνομη οργάνωση και διοίκηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος μέχρι τη μεταπολίτευση⁵ δεν έπαψε να αναμειγνύεται στα της διοίκησης της Εκκλησίας και να

4. Για το θέμα αυτό εκτενέστερα Αντώνης Μανιτάκης, *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το κράτος-έθνος στην σκιά των ταυτοτήτων*, Νεφέλη, 2000.

5. Για τη σχέση της Εκκλησίας με τα κόμματα και τις θέσεις των δεύτερων απέναντί της ιδίως μετά τη μεταπολίτευση βλ. τη μελέτη της Βασιλικής Γεωργιάδου, «Κοσμικό κράτος και ορθόδοξη

ενδιαφέρεται για την εκλογή του αρχιεπισκόπου και των μελών της Ιεράς Συνόδου. Γι' αυτό και το αυτοδιοίκητο της Εκκλησίας είναι ένα από τα θεσμικά ζητούμενα για την ίδια, ακόμη και σήμερα.

Η ιδιοτυπία πάντως της ελληνικής περίπτωσης βρίσκεται κυρίως στο γεγονός ότι τα θέματα οργάνωσης και διοίκησης της Εκκλησίας ρυθμίζονται με νόμο του κράτους. Ο καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας είχε και έχει νομοθετική ισχύ. Αυτό δημιουργεί μια σύγχυση ως προς τον δημόσιο ή ιδιωτικό χαρακτήρα της Εκκλησίας και δημιουργεί αμφιβολίες ως προς τη δημόσια ή ιδιωτική αποστολή της. Κανονικά η οργάνωση και η διοίκηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ως συνένωσης πιστών, θα έπρεπε να ρυθμίζεται με καταστατικό της ίδιας της Εκκλησίας.

Δεν χωρεί, ωστόσο, αμφιβολία ότι, παρά την οργάνωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως κρατικού θεσμού, η πίστη βιώνεται ως ατομική υπόθεση του καθένα. Το ίδιο ισχύει και για τη λατρεία του Θεού στους ναούς, η οποία γίνεται αντιληπτή και συντελείται, παρά το δημόσιο και ανοιχτό χαρακτήρα της και την επισημότητα που παίρνει στις γιορτές, ως εκδήλωση θρησκευτικού συναισθήματος των ορθόδοξων πιστών ή του «λαού του Θεού» και όχι ως επίσημη λατρευτική τελετή της πολιτείας ή του λαού της, όπως συμβαίνει στα θεοκρατικά καθεστώτα και υποστηρίζουν ορισμένοι στην Ελλάδα. Η ορθοδοξία δεν είναι η επίσημη θρησκεία του κράτους αλλά η κρατούσα στην επικράτεια θρησκεία.

5. Ο δημόσιος χαρακτήρας της λατρείας και ο ιδιωτικός ή κοινωνικός της Εκκλησίας των πιστών

Είναι αλήθεια ότι οι ορθόδοξες λατρευτικές τελετές έχουν από τη φύση τους, λόγω του έντονα τελετουργικού τους χαρακτήρα, κυρίως όμως εξαιτίας της «δημόσιας» ή «κοινωνικής» συμμετοχής των πιστών στις λειτουργίες, έναν έκδηλο κοινωνικό χαρακτήρα και με αυτήν την έννοια προσλαμβάνουν μια δημόσια χροιά. Οι πιστοί στις ορθόδοξες χώρες, και ιδίως οι γυναίκες, μετέχουν μαζικά στις λειτουργίες και εκκλησιάζονται τακτικά παρακινούμενοι περισσότερο από κοινωνικο-θρησκευτική υποχρέωση⁶ παρά από πίστη και ανάγκη εσωτερικής επικοινωνίας με τον Θεό. Δεν προσέρχονται στο ναό τόσο για να προσευχηθούν όσο για να συμμετάσχουν σε μια συλλογική λατρευτική εκδήλωση και να δηλώσουν δημόσια και ανοιχτά, ενώπιον Θεού και ανθρώπων –και περισσότερο ενώπιον των ανθρώπων– την πίστη τους στον κοινό της πόλης Θεό.

Ο δημόσιος επομένως χαρακτήρας της ορθόδοξης λατρείας πηγάζει από το συλλογικό και έντονα τελετουργικό της χαρακτήρα και όχι από κάποια επίσημη ή κρατική αναγνώριση της ορθόδοξης λατρείας ως λατρείας κρατικής ή του ορθόδοξου δόγματος

εκκλησία: σχέσεις θρησκείας, κοινωνίας, και πολιτικής στη μεταπολίτευση», στο *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Θεμέλιο, 1996, σσ. 245-286.

6. Την θεώρηση της ορθοδοξίας ως βίωμα κοινωνικό και πρωταρχικά ως κοινότητα πιστών τονίζει και η Β. Γεωργιάδου, *ό.π.*, σσ. 261, 272, 284.

ως θρησκείας του κράτους. Με αυτή την έννοια, και γι' αυτούς του λόγους, η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος, αν και δημιούργημα «διοικητικό» του ίδιου του κράτους και θεσμός κρατικός ή δημόσιος, δεν μπορεί ωστόσο να χαρακτηριστεί Εκκλησία κρατική ή του κράτους ούτε είναι δυνατόν να υποστηριχθεί σοβαρά ότι η ορθοδοξία είναι η επίσημη θρησκεία του κράτους ή ότι το κράτος είναι ορθόδοξο.

Από τα πρώτα επαναστατικά συντάγματα διακηρύχθηκε με τρόπο πανηγυρικό τόσο η θρησκευτική ελευθερία, ως ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης αλλά και ως ελευθερία της λατρείας όλων των θρησκειμάτων, όσο και η ανεξιθρησκεία του κράτους. Η συνταγματική αναγνώριση της ορθόδοξης πίστης ως θρησκείας της «επικράτειας» δεν σήμαινε –όπως άλλωστε αποσαφηνίστηκε– θρησκεία του κράτους αλλά αναγνώριση επίσημη του πασιδηλου γεγονότος ότι η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία ήταν η επικρατούσα στη χώρα θρησκεία, επειδή την ακολουθούσε η συντριπτική πλειοψηφία του λαού. Ακόμη και αν δεχτούμε ότι το «επικρατούσα» δεν είναι περιγραφική έννοια αλλά έχει κανονιστική σημασία και αναγνωρίζει κάποιο προβάδισμα της ορθόδοξης Εκκλησίας έναντι των άλλων Εκκλησιών, και πάλι ο χαρακτηρισμός αυτός δεν αλλάζει τη νομική κατάσταση και θεσμική θέση της στην πολιτεία, ως κοινότητας, πρωταρχικά, πιστών.

Οι δοξολογίες, οι εθνικές γιορτές, που γιορτάζονται ως θρησκευτικές, οι αργίες και οι θρησκευτικές τελετουργίες στα εγκαίνια δημόσιων υπηρεσιών ή κατά την έναρξη λειτουργίας κρατικών οργάνων, όπως π.χ. της Βουλής, όλα αυτά έχουν μεν έναν τεράστιο συμβολισμό και μαζική απήχηση στο λαό, στερούνται όμως κάθε είδους νομικής κανονιστικότητας και δεν είναι δυνατόν να ερμηνευτούν ως απόδειξη ότι η ορθοδοξία είναι «επίσημη» θρησκεία του κράτους ή ότι το κράτος θρησκεύεται. Το τελευταίο θα ερχόταν εξάλλου σε κατάφωρη αντίθεση με τις συνταγματικές επιταγές περί θρησκευτικής ελευθερίας και ανεξιθρησκείας του κράτους. Οι επίσημες τελετές επενδύονται με θρησκευτικό μανδύα, διότι τούτο ανταποκρίνεται, απλά, στο θρησκευτικό συναίσθημα της τεράστιας πλειοψηφίας του ελληνικού λαού.

Από τα προηγούμενα συνάγεται ότι ο έντονα συλλογικός και τελετουργικός χαρακτήρας της ορθόδοξης δημόσιας λατρείας δημιουργεί μεν την εντύπωση ότι η ορθόδοξη πίστη και Εκκλησία κατέχει στην Ελλάδα μια περίοπτη θέση στη δημόσια σφαίρα, δεν είναι όμως σε θέση η «δημοσιότητα» αυτή να ακυρώσει τα κανονιστικά και συνταγματικά προτάγματα που έχουν καθιερωθεί και συγκροτούν τη θρησκευτική πραγματικότητα και τη συλλογική θρησκευτική συνείδηση της ελληνικής κοινωνίας: θρησκεία και πολιτική καταλαμβάνουν στην κοινωνική πραγματικότητα χώρους διακριτούς και ξεχωριστούς, η πολιτική εξουσία είναι δομημένη αυτόνομα και ανεξάρτητα από την οικονομική και από κάθε εκκλησιαστική εξουσία. Η Εκκλησία παραμένει, παρ' όλα τα κρατικά προνόμια με τα οποία έχει εξοπλιστεί και τη λαμπρή, τελετουργική είσοδό της στη δημόσια σφαίρα, θεσμός που οργανικά ανήκει στην (ιδιωτική) κοινωνία και όχι στο κράτος.

6. Η ανεπίτρεπτη υποκατάσταση του λαού της πολιτείας από το «λαό του Θεού» και η παρουσίαση των δηλώσεων πίστης ως δηλώσεων πολιτικού φρονήματος

Ακόμη και στην ορθόδοξη Ελλάδα επομένως ισχύουν και εφαρμόζονται με ένομες και ορατές συνέπειες οι θεμελιώδεις αρχές που αναφέραμε προηγουμένως. Αυτές τις θεμελιώδεις αρχές της δημοκρατίας ο αρχιεπίσκοπος και η ιεραρχία της Ελλάδος αγνόησαν επιδεικτικά και ασυγχώρητα και περιφρόνησαν εντελώς αδικαιολόγητα κατά τη συλλογή υπογραφών για τη διενέργεια δημοψηφίσματος. Πρόκειται κυρίως για τη σαφή διάκριση του πιστού από τον πολίτη, της πίστης από το πολιτικό φρόνημα.

Η εμφανής σύγχυση των δύο αυτών διακριτών μεγεθών δεν δηλώνει απλώς άγνοια των θεμελιωδών αρχών της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου, δηλώνει παράλληλα περιφρόνηση και στην καλύτερη περίπτωση αλλοιωμένη αντίληψη του νοήματος και της σημασίας της λαϊκής κυριαρχίας.

Οι δύο διακριτές σε μια δημοκρατική κοινωνία ιδιότητες, εκείνη του πιστού και εκείνη του πολίτη, φαίνεται ότι στη συνείδηση των πιστών και της ιεραρχίας αλλά και πολλών κοσμικών ταυτίζονται. Και αυτό φάνηκε κατά τη συλλογή των υπογραφών για τη διενέργεια δημοψηφίσματος, όπου δεν διευκρινίστηκε αν το αίτημα που υποβάλλεται από την ιεραρχία για την προαιρετική αναγραφή του θρησκειώματος εκφράζει τη βούληση των ορθόδοξων πιστών ή του ελληνικού λαού.

Διερωτάται δηλαδή κανείς, αν η συλλογή των υπογραφών έγινε από «πιστούς», οι οποίοι κλήθηκαν με την υπογραφή τους να δηλώσουν και να διατρανώσουν την ιδιωτική τους πίστη ή από «πολίτες» που εγκάλεσαν την κυβέρνηση και την κυβερνητική πλειοψηφία για προσβολή των θρησκευτικών πεποιθήσεων μερίδας του ελληνικού λαού. Ως τι εκδήλωσαν τη βούλησή τους οι υπογράφωντες; ως μέλη μιας θρησκευτικής κοινότητας, της πολυπληθέστερης που υπάρχει στη χώρα, ή ως πολίτες που επιδιώκουν να επιβάλουν την πλειοψηφική βούλησή τους σε ολόκληρο το λαό; Τι δηλώνουν οι υπογραφές τους, θρησκευτικές πεποιθήσεις ή πολιτική βούληση; Αν εκφράζουν πολιτική βούληση και ενεργούν ως πολίτες, τότε αθέμιτα και αντιπαραταγματικά την εκμαίευσαν οι ιεράρχες. Τέτοια δικαιοδοσία δεν έχουν ούτε από τους νόμους ούτε από το Σύνταγμα οι εκκλησιαστικοί άρχοντες και οι θρησκευτικοί ηγέτες, οι οποίοι την πίστη διαχειρίζονται και όχι την πολιτική βούληση ή τις ψήφους των πιστών. Η ιεραρχία και ο αρχιεπίσκοπος είναι εκπρόσωποι της πολυπληθέστερης στη χώρα θρησκευτικής κοινότητας και όχι θείοι ούτε ιστορικοί εκπρόσωποι του έθνους και του λαού.

Αν τα τρία εκατομμύρια των υπογραφών αντιπροσωπεύουν ψηφοφόρους ή ψήφους και άρα εκφράζουν πολιτική βούληση, τότε η ιεραρχία ενήργησε ως *σφετεριστής της λαϊκής βούλησης και παραπλάνησε τους πιστούς*. Διότι βάφτισε την πίστη, βούληση πολιτική και μετέτρεψε αθέμιτα τους πιστούς σε ψηφοφόρους, μετέτρεψε την πίστη σε πολιτικό φρόνημα εκβιάζοντας την πολιτική εξουσία και παίζοντας πολιτικά παιχνίδια.

Η επίκληση του λαού και του έθνους για τη δικαιολόγηση αποφάσεων της ιεραρχίας υποδηλώνει ότι οι εκκλησιαστικές αρχές εκλαμβάνουν τον εαυτό τους ως εκπρόσωπο του

λαού και του έθνους και ότι νομιμοποιούνται να ενεργούν και να αποφασίζουν στο όνομά τους. Με βάση την αντίληψη αυτή δεν θα πρέπει να προκαλεί απορία το γεγονός ότι οι ναοί μετατρέπονται από χώροι σύναξης των πιστών για τη λατρεία του Θεού σε χώρους συγκέντρωσης πολιτών για την πολιτική έκφραση και διεκδίκηση αιτημάτων τους και άσκησης πίεσης στο Κοινοβούλιο και στην κυβέρνηση με σκοπό την υιοθέτηση νόμων που να ικανοποιούν τις εθνο-θρησκευτικές τους πεποιθήσεις.

Η σύγχυση πολιτικής και θρησκείας στις αποφάσεις και στους λόγους του κ. Χριστόδουλου δείχνει τη σύγχυση που έχουν ορισμένοι ιεράρχες για τη σχέση Εκκλησίας και δημοκρατίας. Ως φορέας εκκλησιαστικού αξιώματος και θρησκευτικός ηγέτης ο αρχιεπίσκοπος μόνον τους ορθόδοξους πιστούς που κατοικούν στην ελληνική επικράτεια νομιμοποιείται να εκπροσωπεί και όχι τον ελληνικό λαό ή τους έλληνες πολίτες. Ο ελληνικός λαός και οι πολίτες εκπροσωπούνται νόμιμα από τα κόμματα και τους βουλευτές τους, τους αντιπροσώπους τους στο Κοινοβούλιο, που εκλέγονται για το σκοπό αυτό και αποφασίζουν για τα κοινά.

Αν δεχόμαστε ότι η ιεραρχία εκπροσωπεί και τον ελληνικό λαό, επειδή στην πλειοψηφία του αποτελείται από ορθόδοξους πιστούς, θα έπρεπε να δεχτούμε ότι στην ελληνική δημοκρατία έχουμε δύο αντιπροσωπευτικά σώματα: την ιεραρχία και το Κοινοβούλιο. Και ότι οι νόμοι που αφορούν τους έλληνες ορθόδοξους πιστούς θα έπρεπε να έχουν και τη συγκατάθεση της Εκκλησίας! Πολιτική εξουσία και εκκλησιαστική θα διέθεταν τότε ισότιμη αντιπροσωπευτική δύναμη, κάτι που κανένα δημοκρατικό πολίτευμα δεν ανέχεται ούτε επιτρέπει.

Η υποκατάσταση του κοσμικής και συνταγματικής έννοιας του λαού, ως συνόλου ίσων και ελεύθερων πολιτών, από τη θεολογική έννοια του λαού του Θεού, ως συνόλου πιστών, είναι πλήρης. Και η αποδοχή της υποκατάστασης αυτής οδηγεί σε ανησυχητική και επικίνδυνη νόθευση της δημοκρατίας.

Ο λαός απαρτίζεται από τους πολίτες και οι πολίτες συγκροτούν μια ενότητα αδιαφοροποίητη και ένα σύνολο αδιάσπαστο, που δεν επιδέχεται διακρίσεις ή διαφοροποιήσεις ούτε χωρίζεται σε ομάδες όταν πρόκειται να αποφασίσει και να εκδηλώσει τη βούλησή του. Η βούλησή του μετράει και υπολογίζεται ως βούληση του λαού συνολικά μόνον όταν εκδηλώνεται ως θέληση του συνόλου και εκφραστεί ως ενότητα. Η ενότητα του λαού βασίζεται στην πολιτική ισότητα και στην ισότητα δικαιωμάτων και η πολιτική ισότητα αγνοεί τις διαφοροποιήσεις που διακρίνουν τους ανθρώπους στην ιδιωτική σφαίρα (φτωχοί, πλούσιοι, μισθωτοί ή εργοδότες, αγρότες ή εργάτες, πιστοί ή άπιστοι, άνδρες ή γυναίκες).

Η πίστη ξεχωρίζει τους ανθρώπους, τους διακρίνει, γι' αυτό και οι πιστοί, ως φορείς του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, εκδηλώνουν την πίστη τους στην ιδιωτική, την προσωπική τους ζωή σε διάκριση και αντιδιαστολή προς τη δημόσια, που είναι σφαίρα κοινή για όλους. Η ιδιότητα του πολίτη, του μέλους ενός ενιαίου λαού, ενώνει τους ανθρώπους σ' έναν κοινό σκοπό. Δηλώνει τον άνθρωπο, που γίνεται αντιληπτός στην οικουμενικότητά του, ανεξάρτητα από τις ιδιαίτερες, τις προσωπικές του προτιμήσεις ή πεποιθήσεις. Για το λόγο αυτό, οι «πιστοί» δεν νομιμοποιούνται ως ιδιώτες, όσο πολυάριθμοι

και αν είναι, να θέλουν να επιβάλουν την ιδιωτική τους θέληση στο σύνολο του λαού, υποκαθιστώντας τους πολίτες και αγνοώντας ή περιφρονώντας τις αποφάσεις που οι αντιπρόσωποι του λαού έχουν λάβει ενεργώντας κατ' εντολήν τους.

Σ' ένα φιλελεύθερο και δημοκρατικό κράτος η κοινή διαβίωση θα πρέπει να εξασφαλίζει σε όλους και εξίσου την ελευθερία της συνείδησης και την ισότητα στο νόμο. Η συνείδηση του καθένα δεν υπόκειται σε κανένα άλλο νόμο και σε κανένα άλλο καταναγκασμό πέρα από αυτόν που η ίδια η συνείδηση θέτει στον εαυτό της. Η ισότητα δικαιωμάτων δεν συμβιβάζεται με την προνομιακή μεταχείριση ή επικράτηση μιας πίστης ή ενός πιστεύω πάνω σε άλλες πεποιθήσεις. Αποκλείει ακόμη και την αναγωγή μιας συγκεκριμένης πίστης ή ενός δόγματος σε δόγμα κοινό, σε πίστη εθνική. Στη δημοκρατία ορισμένοι, όσο πολυπληθείς και αν είναι, δεν μπορούν να επιβάλλουν σε όλους τις ιδεολογικές τους ή συνειδησιακές τους προτιμήσεις. Η δημόσια εξουσία ανήκει σε όλους και θεμελιώνει δεσμούς που ενώνουν τους ανθρώπους⁷.

Η Εκκλησία ως κοινότητα ή συνένωση πιστών αποτελεί μια διακριτή κοινωνική ομάδα, η οποία εντάσσεται σε ένα οργανωμένο πολιτικό σύνολο και υποτάσσεται στην πολιτική εξουσία που αυτό το σύνολο συγκροτεί, επειδή αποτελεί την κοινή εξουσία όλων των πολιτών. Ακόμη και όταν μια κοινότητα πιστών, όπως συμβαίνει με την ελληνορθόδοξη, αντιπροσωπεύει τη συντριπτική πλειοψηφία του λαού, ο πλειοψηφικός της χαρακτήρας δεν της προσκομίζει κανένα δικαίωμα πολιτικό ούτε προνόμιο κοινωνικό, εφ' όσον μάλιστα κατοχυρώνεται συνταγματικά τόσο η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης όσο και η ισονομία και η ισοπολιτεία.

Η Εκκλησία οργανώνει τους πιστούς και φροντίζει τα της πίστης τους με κανόνες που εκδίδει η ίδια. Η πολιτεία φροντίζει τόσο για τους πιστούς όλων των δογμάτων ή και για τους μη πιστούς, για τα κοινά τους προβλήματα ή θέματα, τα οποία ρυθμίζει κατ' ίσον τρόπο, χωρίς διακρίσεις και χωρίς να προσβάλλει την προσωπική τους ελευθερία. Τους αντιμετωπίζει όλους ως πολίτες, με ίσα δικαιώματα, σεβόμενη τις προσωπικές τους πεποιθήσεις και την αυτονομία της προσωπικής τους ζωής.

Η θρησκεία στο κοσμικό κράτος ζει ανενόχλητη τη δική της ζωή, χωρίς να αντιπαράθεται ή να ανταγωνίζεται ως Εκκλησία την πολιτική εξουσία ή την πολιτεία, υπό τη στέγη της οποίας απολαμβάνει πλήρη και ισότιμη ελευθερία.

7. Για τις σχέσεις θρησκείας και πολιτικής σε ένα δημοκρατικό κράτος βλ. τις ωραίες σελίδες του Henri Pena-Ruiz, *ό.π.* (σημ. 2) σσ. 18-50, 155-191.

7. Συμπέρασμα: και πάλι για τη διάκριση δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας και για την ανάγκη θεώρησης της ορθοδοξίας ως πολιτιστικής συνιστώσας της ελληνικής κοινωνίας

Τελειώνοντας ίσως χρειάζεται να επαναλάβουμε συνοπτικά τη βασική θέση αυτής της μελέτης: Στη δημόσια σφαίρα ανήκει ό,τι αφορά τα άτομα συνολικά ως μέλη μια πολιτικής κοινωνίας ή ενός οργανωμένου πολιτικά κοινωνικού συνόλου. Στην ιδιωτική σφαίρα υπάγεται ό,τι αφορά ένα άτομο μεμονωμένα ή περισσότερους, ελεύθερα συνενούμενους σε μια κοινότητα ανθρώπων ή σε μια ένωση ή σε μια ομολογία κ.λπ.⁸ Ο συλλογικός χαρακτήρας μιας θρησκευτικής κοινότητας ή μιας ομολογίας και η ενδεχόμενη δημόσια, κρατική αναγνώρισή της ως δημόσιου ή κρατικού θεσμού, όπως συμβαίνει με την Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος, δεν μετατάσσει τη συγκεκριμένη θρησκευτική κοινότητα από τη σφαίρα την ιδιωτική στη δημόσια, από τη σφαίρα της προσωπικής πραγμάτωσης και των προσωπικών ενδιαφερόντων στη σφαίρα των δημόσιων ή κοινών υποθέσεων και των κοινών συμφερόντων. «Το να θεωρεί κανείς τη θρησκεία από νομική ιδιωτική άποψη δεν σημαίνει ότι παραγνωρίζει τη συλλογική ή κοινωνική διάσταση της θρησκείας. Απορρίπτει απλώς την άλωση της δημόσιας σφαίρας από ένα συγκεκριμένο "πιστεύω" και διατηρεί την ουδετερότητα της πολιτείας απέναντι στις θρησκείες και στους πιστούς κάθε κατηγορίας»⁹, καθώς και και την εξουσία της να αποφασίζει για το κοινό καλό στο όνομα και για το συμφέρον όλων των πολιτών.

Τις θεσμικές αυτές αλήθειες φαίνεται πως δεν κατανοεί η ιεραρχία της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος. Αγωνίζεται, δικαιολογημένα και δικαιωματικά, για τη δημόσια αναγνώριση της συλλογικής ταυτότητας ή ιδιοπροσωπίας της ελληνορθόδοξης πίστης και λατρείας. Σε μια εποχή αναγνώρισης και κοινωνικής ανάδειξης των συλλογικών ταυτοτήτων, η διαφύλαξη και ο επαναπροσδιορισμός της ελληνορθόδοξης συλλογικής ταυτότητας αποτελούν επιδιώξεις θεμιτές και αναγκαίες. Μόνο που οι θρησκευτικές συλλογικές ταυτότητες δεν είναι δυνατόν πλέον στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές και ανοικτές κοινωνίες, με ανοικτά τα κρατικά σύνορα και με υποχώρηση του κράτους-έθνους, να προσδιορίζονται εθνικά ούτε καταναγκαστικά με νόμους και με τα δεκανίκια του κράτους. Οι θρησκευτικές συλλογικές ταυτότητες διαμορφώνονται, ελεύθερα και ανοικτά, με αλληλεπιδράσεις, μέσα στην κοινωνία ως στοιχεία πολιτισμικά.

Μόνον ως στοιχείο πολιτιστικό ή πολιτισμικό της ελληνικής κοινωνίας η ελληνορθόδοξη παράδοση και λατρεία μπορούν να επιβιώσουν, να αναζωογονηθούν και να παίξουν καθοριστικό ρόλο στο διαρκή επαναπροσδιορισμό της ταυτότητας της ελληνικής κοινωνίας.

8. Βλ. και Henri Pena-Ruiz, *La Laïcité*, Flammarion, 1998, σελ. 79.

9. Στο ίδιο, σσ. 79-80.